

פורטונה וטיקלא: על ספרה של רות קרא-איונוב קניאל, 'קדשות וקדושות: אמהות המשיח במיתוס היהודי', ספריית הילל בן חיים, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ירושלים ובני ברק, תשע"ד¹

מאת יהודה ליבס

קדשות וקדושות

זכר ונקבה – זה סוד המציאות; כך לפחות לפי המיתוס היהודי לגלגוליו. הספר שלפנינו מעמיק בכבשוני סוד זה ומעלה מתוכו את חלקן של אמות אמותיו של המשיח בשלבי תיקון העולם והגשמת הגאולה. שלא כדרך גבר, המכוון ישר אל המטרה, הולכות הן אורחות עקלקלות. סיפורי המקרא על בנות לוט שביקשו לתקן עולם במשכבי עריות, על תמר שבהתחפשה לזונה ילדה מחמיה את אבות בית דוד, על רות המואביה, בעצמה מצאצאי בת לוט, שבקורבה בלאט למרגלות בועז בגורן השעורים הפכה גם היא לאמה של מלכות, על אסתר שממיתת אחשוורוש הביאה ליהודים רווח והצלה, סיפורים אלה נידונו שוב בספרות חז"ל ובספרות הקבלה, ושם הובררה יותר משמעותם הכללית הנסתרת. רות קרא-איונוב קניאל מעלה כאן את כל אלה במחקר פילולוגי-היסטורי פרטני ומלומד, חשוב ויפה, ואף עורכת השוואה מאלפת עם מיתוס הולדת המשיח הנוצרי, שעם היותו קשור למיתוס היהודי, איננו רק דומה אלא גם מנוגד לו, כי שם הדרך לגאולה היא דווקא דרך הבתולין. רות אינה מסתפקת בהצגת הדברים, אלא דנה גם בפשרן במתודות פסיכולוגיות וסוציולוגיות, ומגיעה למסקנות מעניינות.

סוד זכר ונקבה ומה שביניהם, השווה והמפריד הדומה והשונה המנוגד והמשלים, העסיק ויעסיק רבים (ורבות) עד סוף העולם. גם הדברים היותר

---

¹ הרצאה שנישאה בערב שנערך על ספר זה, במכון הרטמן בירושלים אור לכ"ח במרחשוון תשע"ה.

טובים הנכתבים בעניין זה, כאלה שמעלים תובנות חשובות ונכונות (כדוגמת הספר שלפנינו), גם אלה לעולם אינם מגיעים עד חקרו של סוד חמקמק זה, שיש אומרים שהוא אף משנה במשהו את טבעו עם חילופי הזמנים והדעות. בשורות שלפנינו מבקש אני להוסיף ולפתח מוטיב שאצל רות רק נזכר בחטף, והוא יכול אולי לשפוך אור נוסף על הפעילות הנקבית הקוסמית של העולם הזהרי, כוונתי לדמותה של פורטונה, אלת המזל בתרבויות השכנות.

טיקלא

פורטונה כמובן אינה נזכרת בזוהר, אבל דומה שמהו מדמותה נספח אל טיקלא, שהיא ישות קוסמית המתוארת בזוהר. זו אחת מהופעותיה של ספירת מלכות, בתפקידה כבית דין של מטה. טיקלא מתוארת בזוהר לעתים כמאזני משקל, ולעתים כגלגל. בשתי הופעות אלה מסמלת הטיקלא את מצבו של העולם ואף מכריעה אותו, לזכות או לחובה, לטוב או לרע, כגלגל יוצר שברצותו מאריך וברצותו מקצר, שבו נבנים כלים ואף נחרבים.

הזוהר מאריך בתיאור פעולת הטיקלא במיוחד בפרשת וירא,² פרשת בנות לוט. גילוי העריות במרמה שביצעו השתים באביהן, שממנו נולדו שתיים מאימהות המשיח (רות ונעמה), הוא גם תחבולה של הקב"ה, שבעזרת אותה טיקלא, סיבב סיבובין שגרמו בסופו של דבר לבריאת אורו של משיח. הלשון 'קב"ה מסבב סיבובין' שנוקט הזוהר כאן, עניינו גם בתיאור פלסטי של סיבובי אותו גלגל הנקרא טיקלא, וכן בהצבעה על דרכו של הקב"ה שפועל באמצעות סיבות רחוקות המשתלשלות זו מזו, כפי טענת הפילוסופים שבעיניהם האל הוא 'סיבת כל הסיבות'. אך כאן נוספת עוד קונוטציה, יותר מיתית מאשר פילוסופית: סיבובים אלה מרמזים על כך שהקב"ה נוקט לשם השגת מטרתו דווקא בדרכי עקלתון, משונים וזרים, המנוגדים גם למוסר הרגיל ולהלכה, כפי עולה מסיפור

---

² זוהר ח"א, קט-קיא.

זה ומדומיו שלפיהם הגנאלוגיה הנקבית של המשיח רצופה מעשי מרמה ואף גילוי עריות.

עניין זה מהווה כראוי פרק מרכזי בספרה של רות קרא-איונוב קניאל, המביאה את המקורות עם תרגום והסברים ממצים, ודנה בהרחבה במשמעותה של טיקלא ובמקורות אפשריים רבים, לשוניים וענייניים, תוך משא ומתן עם חוקרים שקדמו לה בעניין זה,³ כשהיא מוסיפה על הצעותיהם אפשרויות חדשות ומעניינות.

דמות הטיקלא חשובה למחקרה של רות על אופי הפעולה הנשי בסוד הגאולה, הן מפני שהיא אחראית, כאמור, לפעולתן של בנות לוט והן מפני שהיא נקבית גם מצד עצמה. היא כאמור אחת מהופעותיה של ספירת מלכות, עיקר האספקט הנקבי שבאלהות. בספירת זו התלכדו דמויות נקביות רבות המאכלסות את המיתוס היהודי, כגון ארץ, לבנה וכנסת ישראל.

אבל עיקר עניינה של ספירת מלכות היא היותה שכינה, כלומר היסוד האלהי האימננטי, המסדיר את ענייני העולם הזה. גם אספקט זה נתפס כנקבי, וכן שלושת דרכי פעולתו, שכולם באים לידי ביטוי גם בתמונת גלגל הטיקלא: צדק, גורל ומזל.

צדק וגורל

באופן תיאורטי שלושת אלה אינם עולים בקנה אחד. שהרי אדם אינו שולט על גורלו ומזלו, אך מידת הצדק פועלת לכאורה לפי מעשיו של אדם, אם לזכות או לחובה. אבל בעולם המיתוס הזוהרי לא בדיוק כך הדבר, כאן קיים רצף וחפיפה מסוימת בין צדק וגורל.⁴ כאן צדק, המתואר לעתים כדמון נקבי, אינה מפנה פניה אל כל יחיד. ביום מיתתו מספר רשב"י הזוהרי שכל חייו מתיירא היה מפני צדק, שלא תשרוף את העולם בשלהבותיה, שכן צדק כשלעצמה חסרת פנים

³ וביניהם גם ספרי, פרקים במילון ספר הזוהר (עבודת דוקטור בהדרכת גרשם שלום, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו), ערך טיקלא. ניתן לקריאה גם באתר האינטרנט שלי:

<http://pluto.huji.ac.il/~liebess/zohar/prakim.doc>

⁴ המזל בזוהר, המזדהה עם עיקר זקנו של פרצוף עתיקא קדישא, אינו עניין לכאן.

היא, ובעת שליטתה, כאשר העולם נוטה לרע, הדין דווקא מתעוות, ואז נספה צדיק עם הרשע. רק בהיות בעולם צדיק בעל פני אנוש, השופט בצדק ועמה, מתבסמת צדק ומתמתקת.⁵

לפי תיאור זה דומה צדק לטיקלא. גם זו מתוארת במקום אחד בזוהר,⁶ כמי שאחראית, בימי רעה קוסמיים, גם לעושיק נשמות צדיקים, ומסירתם לסטרא אחרא. אומנם במבט כללי ורחב יותר גם עושיק זה מוצא לו תיקון, והדבר פועל דווקא לרעת סטרא אחרא, שכן מנשמות אלה יוצאים חסידי אומות העולם,⁷ וממזר תלמיד חכם הקודם, לדעת חז"ל, גם לכהן גדול עם הארץ.⁸

תיאור כזה מקרב את טיקלא לעניינו של גורל. גם גורל העולם מתואר כמונע על ידי גלגל, כדברי הרמב"ם 'הגלגל סובב תמיד'.⁹ אפשר גם שהמונח טיקלא הושפע גם מקלותו (= הטוֹנָה), שמה של אלת גורל יונית, המסובבת בידה את פלך הגורל.¹⁰ כך הצעתי פעם בעל פה, ורות מפתחת זאת כאן היטב.

גורל נתפס אומנם בדרך כלל כעיוור ומנותק לגמרי ממעשי בני אדם, זכויותיהם וחובותיהם, אך אין זו כל האמת. אפשר ללמוד על כך אולי ממגילת אסתר, מגילת חג הפורים הוא הגורל. במאמר שכתבתי על מגילה זו¹¹ הראיתי שאף שזו מגילה של הסתר פנים, הנושאת אופי נקבי של גלות ומלכות שיכורה מיין, והמלך, גם אחשוורוש וגם מלכו של עולם, פועלים בה כביכול באופן בלתי מודע, בכל זאת הגורל שבה הוא חלק מתוכנית גדולה המכוונת כלפי הגאולה.

⁵ זוהר ח"ג, רצא-רצב, אידרא זוטא.

⁶ זוהר ח"ב, צה ע"ב, סבא דמשפטים.

⁷ שלפי חז"ל, תוספתא סנהדרין יג א, יש להם חלק בעולם הבא.

⁸ לפי המשנה, הוריות ג, ח.

⁹ הלכות יסודי התורה, א, ה ז.

¹⁰ אפלטון, פוליטיאה י', 617.

¹¹ יהודה ליבס, 'רוח הקודש מתעוררת בבשר ודם' (השם המקורי: 'מגילת דת המלך'). מוסף 'איגרת הפורים' של העיתון מקור ראשון, יום שישי יד באדר ב תשע"א, עמ' 8-10. ניתן לקריאה גם באתר שלי:

<http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/esther.doc>

פורטונה, לוגוס ודמוקרטיה אצל פילון

הגורל דומה גם למזל. אשר בלשונות אירופה נקרא בלשון נקבה, טיכה ביוונית, ובלטינית ובנותיה: פּוֹרְטוֹנָה, המתוארת מצד אחד כאשה (בדתות הפגאניות – אֵלָה), ומצד אחר כגלגל. על האפשרות שדמות זו השפיעה גם על דמות הטיקלא מעיר גרשם שלום, מבלי לפרט, בכתב ידו בזוהר שלו,¹² ורות מצטטת זאת כאן בהערה.¹³ באותה הערה מפנה רות גם לספרו של פילון האלכסנדרוני, על שהאל הוא ללא שינוי, פסקה 176, לשם הפניתי אותה אני בשעה שהספר שלפנינו היה כבר בשלב ההגהות, ולא היה סיפק בידה להרחיב, וזאת מבקש אני לעשות עתה. וכך כותב שם פילון (בתרגומי מן היוונית).¹⁴ בסוגריים מרובעים הבאתי גם את המקור כשיש לו משמעות לקוראי עברית):

רוקדת במעגל [קיקלוס, ואולי גם מכאן טיקלא] התכנית [לוגוס] האלהית, אשר ההמון מקרב האנשים מכנים מזל [טיכה]. וכך בזרימתה דרך ערים, עמים וארצות מקציבה היא לאחרים את אשר לאחרים ולכול את אשר לכול, כשלעתים פשוט מחליפה היא את השייך לכל אחד ואחד, כדי שתבל המיושבת כולה תנהל את הטובה שבמשטרי המדינות – דמוקרטיה.

פילון מזהה כאן את מה שנקרא בפי ההמון טיכה, כלומר מזל מקרי והפכפך, עם התכנית האלהית, הלוגוס (שביוונית מינו זכר, מה שלא נשמר בתרגומו 'לתכנית'), חכמת האל שבאמצעותה, לדעת פילון, אף נברא העולם. הביטוי שתורגם כאן במלה ההמון הוא ביוונית הוי פולוי, שפירושו המילולי המרובים, והוא משמש בכתבי אפלטון כניגוד לפילוסופים. בזיהוי טיכה עם לוגוס מתנגד פילון לדעת אותם מרובים. מה שנראה לכאורה כהפכפכות אינה אלא תוכנית אלהית להשלטת צדק, או דמוקרטיה, בעולם, כאשר כל מעמד מקבל בתורו את הזכויות והנכסים.

¹² ספר הזוהר של גרשם שלום עם הערות בכתב ידו התפרסם במהדורה פקסימילית, בהוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ב, כרך ג עמ' 1455.

¹³ עמ' 186 הערה 38.

¹⁴ רק לאחר שנישאה ההרצאה הנוכחית, התפרסם תרגום לעברית של חיבורו של פילון, מאת יוחנן כהן-ישר (בתוך כתבי פילון האלכסנדרוני, כרך רביעי חלק שני, בעריכת מארן ר' ניהוף, הוצאת מוסד ביאליק והאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשע"ה). השארתי כאן את תרגומי שלי, המתאים יותר לכוונתי (כהן-ישר מתרגם למשל את המלה טיכה כגורל ולא כמזל).

הדמוקרטיה שעליה מדבר כאן פילון מתקבלת מסכום של כל המשטרים המתחלפים בכל מדינה ומדינה לאורך ההיסטוריה, כי בהתחלפות כזאת מעניק הלוגוס לכול את זכויותיהם. אין הכוונה כמדומני למשטר הדמוקרטי השורר במדינה מסוימת בזמן מסוים,¹⁵ כגון באתונה במאה החמישית, שכן זה הוא רק אחד מן הרכיבים באותו שלם, ונוסף על כך, בזמן השלטון הדמוקרטי שולטים דווקא 'הרבים', שכנגדם יוצא פילון. אך מכול מקום, דברי שבח כאלה לדמוקרטיה, כטובה שבמשטרי המדינות, לא נמצא, ככל הידוע, בדברי הפילוסופים העתיקים אלא אצל פילון בלבד (גם במקומות נוספים בכתביו), וכך גם בנוגע לקשר שבין דמוקרטיה למזל, פורטונה בלטינית, שכאמור דווקא מלכות הולמת אותה יותר.¹⁶

פורטונה בחכמת הגויים

את זיהויה של טיכה (היא פורטונה בלטינית) עם לוגוס, מציג פילון כזכור כניגוד לדעת ההמון. פילון אומנם אינו היחיד ששולל את תיאורה של פורטונה כעריצה הפכפכנית כל-יכולה. כך מצאנו גם באמרה המיוחסת לאפיוס העיוור, הדיקטטור והצנזור הרומי הקדום, איש המאה הרביעית לפני הספירה: Faber est suae quisque fortunae (כלומר, כל אדם הוא יוצרה של הפורטונה שלו).¹⁷ אך תיאורה של פורטונה בדמות נשית הפכפכה אינו רק נחלת העם הנבער. בספרות היוונית אנו פוגשים אותה כשהיא מעידה בעצמה על מנהגה לשחק באכזריות בחיי בני אדם.¹⁸ דבר זה לא מנע ממנה להיחשב כאֵלה בין היוונים, ואף בקרב המשכילים שבהם, כגון הנואם והסופיסט החשוב הרוֹדֵס אַטיקוס,

¹⁵ ראה עתה גם את ההערה בעניין זה שהוסיף כהן-ישר לתרגום פסקה זו (ראה ההערה הקודמת). ואוסיף, שאפשר למצוא בכתבי פילון גם התבטאויות אנטי-דמוקרטיות מובהקות, כגון בחיבורו על הגירת אברהם, פסקה 61.

¹⁶ אפשר אף שמלכות גם מביעה טוב יותר את רצון העם. כך שטחתי במאמרי 'יחי המלך: חולשתו של מלך וכוחו', על דעת הקהל, דת ופוליטיקה בהגות היהודית: ספר היובל לכבוד אביעזר רביצקי (עורכים בנימין בראון, מנחם לורברבוים, אבינועם רוזנק, ידידיה צ' שטרן), הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה ומרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ב, כרך א עמ' 459-481. ניתן לקריאה גם באתר שלי:

<http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/melekh.doc>

¹⁷ האמרה מיוחסת לאפיוס קלאודיוס העיוור, ונשתמרה בתוך: Pseudo-Salustius, *Ad Caesarem senem de re publica oratio*, 1. 1.

¹⁸ Lucianus, *nigrinus* 20. וראה גם בהערה הבאה.

איש המאה השנייה לספירה, שהיה גם עשיר מופלג, והטיב לעירו ואף בנה בה מבני פאר שחלקם ניצבים עד היום ומפארים את אתונה. הביוגראף פילוסוף פילוסוף פילוסוף, בין דורו הצעיר של הרודס, מספר בספרו חיי הסופיסטים (חלק ב 547) שטיכה-פורטונה לא העלימה עין מאביו של הרודס. זה אומנם איבד את עושרו והפך עני, אך אז גילתה לעיניו פורטונה אוצר בל-יתואר בבית שרכש בימי עושרו. מהעושר שירש בנה הרודס באתונה גם מקדש לפורטונה, ובו פסל האלה עשוי שן (שם 550), ואין ספק שנהג כראוי.

התלהבות פחותה כלפי פורטונה מפגין בואתיוס, הפילוסוף איש המאה החמישית והשישית לספירה, בספרו נחמת הפילוסופיה, וגם על כך אין לתמוה. הוא היה מן העשירים והמשפיעים ברומי במאה החמישית והשישית לספירה, עד שנחשד על ידי תיאודוריק, המלך הגותי של איטליה, בקשר עם הקיסר המזרחי כדי להחזיר את רומי המערבית לעצמאותה וקיסרותה, והושם בבית הסוהר עד מותו. את נחמת הפילוסופיה כתב בכלא, ושם תיאר במלים קשות את פורטונה הבוגדת שבעבר סיפקה טובות הבל, ואז החליפה ערפילית זו ולבשה פרצוף שקר. למזלו של בואתיוס את מקומה של זו תפסה אשה יפה ממנה, שבאה לנחמו בכלאו, היא הפילוסופיה.¹⁹

גם כשהמירו עמי אירופה את דתם לנצרות, לא נטשו את פורטונה (בואתיוס גם הוא היה נוצרי, אך לדעתי בשעה שכתב את נחמת הפילוסופיה כבר חזר בו מן הנצרות אל דת אבותיו). גם בספרות ימי הביניים מתוארת הפכפכנית זו לעתים קרובות, ואף בתקופה קרובה להיווצרות הזוהר. התיאור המפורסם ביותר הוא השיר הלטיני 'או פורטונה', השייך לקובץ פְּרַמינה בוראנה, שנתחבר במנזר גרמני במאה השלוש עשרה. פרסומו הרב בימינו בא לו מן המנגינה המרשימה שצירף לו המלחין הגרמני קרל אוֹרְף. מנגינה זו, המצטיינת בעוצמה פתטית, משמרת אומנם את הדמוניות של פורטונה, ובכל זאת

---

¹⁹ על כך אפשר לקרא בראשית הספר נחמת הפילוסופיה בתרגומי ובמבוא שהקדמתי לו, בספרי מנמוסיני: תרגומי שירה עתיקה, הוצאת כרמל, ירושלים תשע"א, עמ' קכא-קלג. וכן באתר שלי, בכתובת: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/consolatio.doc>. אגב, גם ניגריוס, בספרו של לוקיאנוס המוזכר בהערה הקודמת (פסקה 18), מעיד שכדי למצוא נחמה נהג לשוחח לא רק עם (רוחו של) אפלטון, אלא גם עם 'הפילוסופיה עצמה'.

מחטיאה לדעתי את משמעות הטקסט, שעניינו תלונה כנגד דמונית זו ותהפוכותיה. יש אף שמצאו במנגינה זו משהו מרוח הנאציזם (אורף לא נמנע גם מקשרים עם המשטר הנאצי), ואולי מפני כך העדיפו רבים לייחס מנגינה זו לא לאורף אלא למוצרט.

גם בשיר זה דומה פורטונה מכמה בחינות לטיקלא הזוהרית, ואף רות קרא-איונוב קניאל רומזת לכך, בהביאה בספר שלפנינו (בעמ' 203) פקסימיליה של כתב יד עתיק של שיר זה. רות אינה מסבירה זאת במלים, ואינה מפרטת את ההקבלה בין פורטונה של השיר לבין טיקלא של הזוהר, אך זו גלויה לעין, ועולה כבר משורות הפתיחה: O Fortuna / velut Luna שתרגומו: הו פורטונה, כמו לבנה (למען החרוז אבקש מן הקורא לבטא 'לבנה' במבטא אשכנזי). הקשר עם הלבנה מצוי בוודאי גם ברקע תיאורי הטיקלא הזוהרית, שכאמור היא והלבנה שתיהן מופעים של ספירת מלכות.

בהמשך מתאר השיר הן את שינויי מצב הלבנה והן את סיבובי גלגל המזל והגורל, והתהפכות שנגרמים בעטים בחיי אדם (בתרגומי):

הו פורטונה / כמו לבנה / במצב משתנית / תמיד מתמלאת / או נחסרת.
 חיים נתעבים / לעתים כה מקשים / ואז מרפאים / בשעשועים / עיני
 פיקחון, / את העוני / ואת היכולת / ממסים כקרחון.
 גורל מפלצתי / ובטלתי / אתה גלגל מסתובב. / מצב רעוע / ישועה ריקה /
 תמיד נגוזה / [...]

תשועתן של פורטונה וטיקלא

על אף הפכפכותה של טיכה-פורטונה השליכו אנשים עליה את יהבם. ואין מדובר רק על פרטים עשירים (הנוהגים כך עד היום), אלא גם על ערים ומדינות. בתקופה ההלניסטית נחשבה טיכה גם לפטרונתן של ערים רבות בארץ ישראל, עיר עיר וטיכה שלה, שתמונתה או פסלה ניצבה בחוצותיה ועל מטבעותיה. אך לאחרונה נתפרסם על כך ספרה של שמעונה רודן, המזל העיר והים: פולחן

טיכה ופורטונה בערי החוף של ארץ ישראל.²⁰ רודן, חוקרת התרבות הימית, עוסקת רק בערי חוף, שכן טיכה נחשבה במיתולוגיה לבתו של אוקיינוס,²¹ אך גם ערים אחרות שמו בטיכה את מבטחן, כגון בית-שאן (סקיטופוליס), שנמצאה בה בתוך מדליון עגול שברצפת פסיפס, תמונה יפהפיה של טיכה, אוחזת בקרן שפע ועל ראשה כתר חומות בית שאן. כאן גם טיכה עצמה לא נמלטה מתהפוכות המזל, שכן בשנת 1989 נעקר עיגול פסיפס זה בידי גנבים ורק לאחר שנתיים נמצאה טיכה זו והושבה, הפעם למוזאון רוקפלר שבירושלים. כמו טיכה-פורטונה, גם השכינה, להבדיל, היא שומרת עמה ועירה, ככנסת ישראל ובתולת בת ציון וירושלים. תפקיד זה מתבטא גם בהופעתה כטיקלא, שיש לה תפקיד חשוב, כפי שלמדנו מספרה של רות, בגנאלוגיה של המשיח ובגאולת ישראל, ובע"ה היא תקיימנו טוב יותר מפטרונית הערים ההלניסטיות, שכבר אינן בנמצא.

עם הדמיון החיצוני בין פורטונה לטיקלא, בפנימיות הדבר יש הבדל גדול ביניהן. אומנם גם טיקלא בסיבובה פועלת לכאורה בחוקיות, או אי חוקיות, של גורל ומזל. גם בפעילותה ניכרת כעין קפריזיות נשית,²² ובמהלך סיבובה אף נעשקים צדיקים. אך כאן אין זאת כל האמת. בסיפור הגדול מסתברים כל אלה, כפי שראינו, כסיבות וסיבובין נסתרים שבהם מנהיג הקב"ה את עולמו כלפי הגאולה השלמה.

בסיבוב הטיקלא נמצא אפוא לא רק את טיכה אלא גם את הלוגוס של פילון, התוכנית האלהית הזכרית הגדולה; וכפי דברי רשב"י דלעיל, צדק לא תשרוף עולם בשלהבותיה בשעה שמצוי עמה גם שופט צדיק. יפה הראתה רות קרא-איונוב קניאל במחקרה המרהיב את הגנאלוגיה האמהית של המשיח. מעתה אי אפשר יהיה להתעלם מצד זה של המציאות ושל תהליך הגאולה היהודי, גלגל נקבי קפריזי ונשים שבוראות אורו של משיח בדרכי עקלקלות של

²⁰ הוצאת נהר, בנימינה תשע"ד.

²¹ הסיודוס, תיאוגוניה שורה 360.

²² על הקפריזיות והספונטניות המיוחדות בקבלה ליסוד הנקבי באלהות, הרחבתי במאמרי 'בריכה ומלא בספר הבהיר, עיון מחודש'. קבלה 21 (תש"ע), עמ' 121-142. ובאתר שלי בכתובת: <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/breikha.doc>

עבירה לשמה, אך כמובן אין לשכוח גם את הצד השני המשלים: למשיח יש גם שושלת של אבות, גברים הפועלים דווקא ביושר ובמודעות, ואין שלמות ותיקון כי אם בארוס ואיחוד זכר ונקבה.